

**Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги
Ош мамлекеттик университети**

**ТЕОЛОГИЯ
ФАКУЛЬТЕТИНИН
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ**

**İLANİYAT FAKÜLTESİ
İLMİ DERGİSİ**

22-САНЫ

Ош-2017

Nakşibendiliğin Kırgızlar Arasındaki Faaliyetleri The Activities of Naqshbandiyya Among Kyrgyz

Dr. Mederbek KADYROV
Oş Devlet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
mederbek83@gmail.com

Öz

Sufi tarikatler, Kırgızların İslam'ı benimsemesinde önemli rol oynamıştır. Kırgızlar arasında en etkin olan tarikatlerden birisi Nakşibendiliktir. XIV. asrın sonlarına doğru Kırgızlar arasında yayılmaya başlayan Nakşibendiliğin faaliyetleri İshakiyye ve Afakiyye cemaatleri devam ettirilmiştir. İki cemaat arasındaki siyasi rekabetlerde Kırgız kabileleri de yer almıştır. Nakşibendilik, Kırgız kültüründe derin bir iz bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nakşibendilik, İshakiyye, Afakiyye, Kırgızlar.

Abstract

Sufi orders played an important role in spreading Islam among Kyrgyz people. One of the most active order among the Kyrgyz was Naqshbandiyya. The activities of Naqshbandi order began to spread among the Kyrgyz to the end of the XIV century and continued with the jamaats Ishaqiyya and Afaqiyya. Kyrgyz tribes also took place in the political rivalry between the two jamaats. Naqshbandiyya left a deep imprint on Kyrgyz culture.

Keywords: Naqshbandiyya, Ishaqiyya, Afaqiyya, Kyrgyz people.

Giriş

Sufi tarikatler, Orta Asya halklarının arasında İslam'ın yayılmasında önemli rol oynamıştır. Sufiler, özellikle Araplar ile temas halinde bulunmayan göçebe kabilelerin Müslümanlaşmasında etkili olmuştur.

Karahıtaylar, Naymanlar ve özellikle de Moğollar gibi işgalci güçlerin döneminde Maverannehir'de fakihler eski gücünü kaybedip, yerini sufilere bırakmış; bazı fakihlerin de tasavvufa meylederek değişen şartlara göre İslam'ın tassavvufi yorumu ön plana çıkmış ve geniş kitleye yayılmıştır. Bu işgalci güçlerin bölgede verdikleri eziyet, halkı manevî olarak sûfi tarikatlarında teselli bulmaya itmiştir.¹

¹ Muminov, Aşirbek, "Maverannahrskaya şkola fikha", *Obşestvennyye nauki v Uzbekistane*, S. 10 (1990), s. 41; Aşaşın, Sergey, "Burhaniddin Kılıç: uçeny, pravitel, çudotvoret's?", *Podvijniki İslama (Kul't svyatih i sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze)*, Vostochnaya Literatura Yay., Moskva 2003, s. 228; Narınbayev, A. İ., "Reaktsionnaya Rol Sûfizma v Vostoçnom Turkestane", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7 (2003), s. 199.

İşgalci güçler döneminde halk arasında yaşanan dini, sosyo-politik ve ekonomik sıkıntıları göz önünde bulundurursak, işgalci güçler karşısında mistik bir tepki olarak sufi tarikatların büyümesi daha net anlaşılabilir.

Diğer taraftan sufilik ile Kırgızların İslam öncesi inancında bazı paralellikler bulunmaktadır. İslam'dan önce Kırgızlarda “kam”¹ ve/veya “faginun/fagitun” denilen keramet sahibi din adamları bulunmaktaydı. Gerdizi (XI. asır) ile Mervezi'nin (XII. asır) verdiği bilgilere göre “Kırgızlara yılın belli bir gününde *faginunlar* gelir ve onun yanında çeşitli çalgı aletleriyle bütün şarkıcıları hazır bulunurdu. Çalgıcılar şarkı söyleyince faginun kendinden geçer ve o sene olacıklardan haber verir...”² Buradan hareketle, Kırgızlarda daha önceden kam veya faginunların görevini tarikat şeyhlerinin üstlendiği söylenebilir.

Kaynaklarda Yesevilik, İşkilik, Kadirilik, Üveysilik ve son olarak da Nakşibendiliğin Kırgızlar arasında faaliyette bulunduğunu görmekteyiz. Bu yazımızda Nakşibendiliğin Kırgızlar arasındaki faaliyetlerini inceleyeceğiz.

Nakşibendiliğin Kırgızlar Arasında Yayılması ve Faaliyetleri

Kırgızlar arasında en etkin olan tarikatlerden birisi, hiç şüphesiz Nakşibendilik'tir. Abdulhalik Gucduvani'nin kurduğu Hacegan yolunun bir devamı olarak, Buharalı Bahauddin Nakşibendi (ö.791/1389) tarafından kurulan Nakşibendilik, Hoca Ahrar Veli adıyla tanınan Ubeydullah Şaşi'nin (1404-1490) çabalarıyla Maverâünnehir'de çok etkili olmaya başlamıştır. Hoca Ahrar'ın, XV. asırda Timurlular devletinde baş gösteren taht kavgalarında Ebu Seyid Han'ı (1424-1469) desteklemesi ve onun yönetimi ele geçirmesiyle Nakşibendilik tarikatının tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Ebu Said Han'ın müridi olan Hoca Ahrar, tabiri caizse hem dini, hem siyasi iktidarı tek elinde bulundurmıştır.³

İşkilik tarikatının Kırgızlar arasındaki faaliyetleri hakkında bilgi veren Mecmuatu't-Tavarih adlı menkıbevi eserin yazarı Seyfeddin Aksıkendi'nin, Hoca Ahrar'ın müridi Muhammed b. Burhaneddin el-Miskin es-Semerkindi'nin (1451-1516) hizmetinde bulunduğunu göz

¹ Sin Tan Şu'da (XI. asrın birinci yarısı) (Tan Sülalesinin Yeni Tarihi) yer alan kayıtlara göre Kırgızlar şamanlarına kam diyorlardı. Bkz.: *Kırgızlar cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*, C. II, 40.

² Bkz. Şaraf al-Zaman Tahir al-Marvazi, *a.g.e.*, s. 213-214; Gerdizi'nin eserini ilgili kısmının Rusça tercümesi için bkz.: Bartold, V. V., “Rabotı po İstočnikovedeniyu”, *Soçineniya*, C. VIII, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1973, s. 48.

³ Geniş bilgi için bkz.: Bartold, V.V., “Ulugbek i ego vremya”, *Soçineniya*, ed.: Gafurov B. G., C. II, 2. kitap, Nauka, Moskva, 1964, s. 164-174.

önünde bulundurursak, Nakşibendiliğin XIV. asrın sonlarına doğru Fergana Kırgızlarının arasında yayılmaya başladığını söyleyebiliriz.¹

Nakşibendilik, Hoca Ahrar'ın torunları Mahtum-i Nuran adıyla tanınan Şihabuddin Mahmud ile Muhammed Yusuf'un, Kırgızların yarı bağı olduğu Yarkend Hanlığı'na gelmesiyle etkisini arttırmıştır.² Yarkend Hanlığı'nın kurucusu Sultan Said Han'ı (1487-1533) da etkisi altına alan Nakşi şeyhleri, faaliyet alanlarını daha da genişletmişlerdir.³ Mansur Han'ın daveti üzerine Turfan'a giden Mahtum-i Nuran orada üç sene kalmıştır.⁴

Nakşibendilik, Kırgızların İslam anlayışındaki yerini, Mahtum-i Azam lakabıyla tanınan Nakşibendi şeyhi Seyyid Ahmed Kasani (1461-1542) ile onun oğullarının faaliyetlerinin neticesinde almıştır. Mahtum Azam 1534 senesinde Yarkent şehrine geldiği sırada Kırgızlardan birçok mürid edinmiştir. Mahtum Azam'ın müritlerinden Lütfullah Çusti (ö. 1572) ve Kazak asıllı öğrencisi Muhammed'in Kazak ve Kırgızlar arasında faaliyet gösterdiği bilinmektedir.⁵

Mahtum Azam'ın vefatından sonra Lütfullah Çusti irşad ruhsatını Hoca İshak Veli'ye vermiştir. Ancak Mahtum Azam'ın

¹ İşkiklik tarikatının şeyhi Mir Seyyid Azam'ın müridi olan Muhammed b. Burhaneddin el-Miskin es-Semerkandi (Muhammed Kadı) daha sonra Hoca Ahrar'ın yanına gitmiştir ve Nakşibendilik tarikatının önde gelen isimlerinden olmuştur. (Bkz.: Babadjanov, Bahtiyar, "Muhammed Kazi", *Istoriya Islama na territorii bivşey Rossiyskoy imperii*, ed.: Prozorov, S. M., Vostochnaya Literatura, C.I, s. 77-78). Aksikendi, Muhammed Kadı ölünceye kadar onun hizmetinde bulunmuştur. Ayrıca Muhammed Kadı'yı İşkiklik tarikatının Mevlana Azam'dan sonraki şeyhi olarak göstermektedir (Bkz.: Aksikendi, *a.g.e.*, s. 21). Aksikendi'ye göre Kırgızların büyük bir kısmı İşkiklik tarikatına bağlıydı. Muhammed Kadı'nın Nakşibendiliğe geçmesiyle ona bağlı olan Kırgızların da Nakşibendi tarikatına girmesi söz konusudur.

² Duğlat'ın verdiği bilgilere göre, Mahtum-i Nuran ile Muhammed Yusuf gelmeden önce Sultan Said Han, kendisi de bir Yesevi olan danışmanı aracılığıyla Yesevilikten çok etkilenmişti ve görevini kardeşine bırakıp Mekke'ye Hacca gitmeyi planlıyordu. Bu sırada Semerkant'tan Kaşgar'a gelen Muhammed Yusuf Sultan Said Han'ı görevinde kalmaya ikna etmiştir. Özellikle Mahtum-i Nuran, Sultan Said Han başta olmak üzere Yarkend hanlığının yöneticileri arasında çok etkili olmuştur. Bkz.: Duğlat, *a.g.e.*, s. 542-544; 567.

³ Aynı eser, s. 567.

⁴ Aynı eser, s. 569.

⁵ Rivayetlerde Kırgızlar Ahsikent'te tarikat ehline ait koyunlara el koymuşlar ve daha sonra "Allah'ın kullarına" Fergana'lı Müslümanlar kadar kendilerinin de saygı gösterdiklerini dile getirip, özür dileyerek koyunlarını geri verdiği anlatılır. Bkz.: Bartold, C. II, 1. Kitap, s. 517; Bayaliyeva, T., *Religioznye perejtki u Kirgizov i ih preodoleniye*, İzdatelstvo "İlim", Frunze 1981, s. 23-24.

büyük oğlu Muhammedemin'in (Hoca Kalan) taraftarları irşadın Mahdum Azam'ın müridi Hoca Cübeyri'de (ö. 1563) kaldığını, ondan da Muhammedemin'e verildiğini ve kıyamete kadar onun soyunda kalacağını savunmuşlardır. Bu tartışmaların sonucu İshakiyye ve Afakiyye (Kadarağlılar-Akdağlılar) olarak iki kola ayrılmışlardır.¹ Bu ayrılık Doğu Türkistan'da siyasi rekabetlerin ve kanlı savaşların başlangıcı olmuştur.

Yarkent Hanlığı'nı 1559'dan 1591'e kadar yöneten Abdülkerim Han ülkesinin ve halkının bütünlüğünü sağlama ümidi ile Hoca İshak Veli'yi Kaşgar'a çağırmıştır. Abdülkerim Han'ın kendisini iyi karşılamamasından rencide olan Hoca İshak Kırgız ve Kazakların diyarına gidip tebliğde bulunmuş ve Kırgızlar onun tarikatına girmişlerdir.²

Doğu Türkistan'ın Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hotan vs. şehirlerinde on iki sene faaliyette bulunan Hoca İshak Veli, Abdülkerim Han'dan sonra tahta geçecek olan oğlu Muhammed Han başta olmak üzere birçok mürid edinmiştir.³ Kendisi döndükten sonra halifeleri tarikatın faaliyetlerini devam ettirmiştir. Baytur'un kanaatine göre bu dönemde Tanrı Dağları'nın yükseklerinde yaşayan ve İslam kültürüne henüz aşına olmayan Kırgız kabilelerini de derinden etkilemiştir.⁴

Bu arada Mahdum Azam'ın büyük oğlu Muhammedemin'in takipçileri de kendilerine taraftar çekmeye başlamıştır. Bunun sonucunda aynı tarikatın iki farklı kolu arasındaki rekabet kızışmaya başlamıştır.⁵ 1667/68 senesinde Hoca Muhammed Yusuf (Mahdum Azam'ın büyük oğlu Muhammed Emin'in oğlu) ve oğlu Hoca Afak lakabıyla tanınan Hidayetullah'ın (öl. 1693/94) Kaşgar'da Yolbars Han'ı tahta çıkarması,⁶ yalnız dini konularda değil, aynı zamanda siyasi alanda da rekabetin gelişmesini körüklemiştir. Yolbars Han döneminde Hoca Muhammed Yusuf ile oğlu Afak Hoca'nın başında bulunduğu *Akdağlılar* (Afakiyye) Kaşgar ve etrafındaki Kırgız

¹ Kaşgari, *a.g.e.*, s. 68-69.

² "Ziyaul-Kulub", *Materiali po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, ed.: V. A. Romodin, İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1973, s. 180; Mevlana Pir-i Buhara, "Calis-i Muştakin", *Materiali po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, ed.: V. A. Romodin, İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1973, s. 186 vd.; Kaşgari, *a.g.e.*, s. 70.

³ "Rafiku't-Talibin", *Materiali po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, ed.: V. A. Romodin, İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1973, s. 191; Kaşgari, *a.g.e.*, s. 70-71

⁴ Baytur, *a.g.e.*, s. 270-271

⁵ Valihanov, *a.g.e.*, s. 127

⁶ Kaşgari, *a.g.e.*, s. 75-76; Baytur, *a.g.e.*, s. 272

kabilelerine çok eziyet etmiştir.¹ Çünkü Yarkend hanlığına bağlı büyük şehirlerin yönetimini elinde tutan Doğu Türkistan'lı Kırgızların büyük bir kısmı Afak Hoca'ya karşı direnişte yer almıştır.²

1670 senesinde İshakiyye taraftarları Yolbars Han'ı ve Hoca Muhammed Yusuf'u öldürüp, Abdallah Han'ın kardeşi İsmail'i (1668/1670-1680) tahta çıkarmışlardır. Hoca Muhammed Yusuf'un oğlu Hidayetullah (Afak Hoca) Keşmir ve oradan da Tibet'e gitmek zorunda kalmıştır.³ Kaşgar halkı genel olarak Afak Hoca'ya destek verseler de, Kırgızların İshakiyye'nin yanında yer aldığı bilinmektedir.⁴

Rivayetlere göre Tibet'te V. Dalay Lama Ngwang Nobsang Gyatso (1617-1682) ile görüşen Afak Hoca ondan yardım istemiş; bunun üzerine Dalay Lama Cungar hanı Galdan Boşoktu'ya Afak Hoca'ya yardım etmesini isteyen bir mektup yazmıştır. Afak Hoca'nın, 1678 senesinde Cungarların desteği alarak Kaşgar ve Yarkend'i ele geçirmesiyle⁵ bölgede Cungarlar da etkinlik kazanmaya başlamıştır.

Kaşgar ve civarındaki Kırgızların İshakiyye'nin yanında yer alması nedeniyle Afak Hoca yönetimi boyunca, özellikle büyük şehirlerde yaşayan Kırgız kabilelerine acımasızca davranılmış; birçok Kırgız yüksek dağlara kaçmak zorunda kalmıştır. Bu durum 1695/96 senesinde Afak Hoca'nın vefatına kadar devam etmiştir.⁶ 1696 senesinde Afak Hoca'nın ölümüyle sonuçlanan savaşta Doğu Türkistan'daki Kırgızlar İshakiyye'nin yanında yer almıştır.⁷

Afak Hoca'nın ölümünden sonra İsmail Han'ın diğer kardeşi Muhammed Mumin Han (Akbaş Han) yönetimi ele geçirip, o sırada Hocent'te bulunan İshakiyye şeyhi Hoca Danyal'ı yanına çağırmıştır. Hocent'ten Kaşgar'a gelen Danyal Hoca'yı Arzu Muhammed Bek'in başında bulunduğu Kırgızlar karşılamış; ancak Kaşgar halkı "bizim

¹ Kaşgari, *a.g.e.*, s. 274.

² Aynı eser, s. 273.

³ Aynı eser, s. 80; Valihanov, *a.g.e.*, s. 128.

⁴ İshakiye taraftarı İsmail Han, Kırgız Küçük Biy'i Kaşgar şehrine vali olarak atamıştır (Bkz.: "Tarih-i Kaşgar", *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, ed.: V. A. Romodin, İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1973, s. 221). Bundan hareketle Kaşgar civarındaki Kırgızların İshakiyye'ye destek verdiği neticesini çıkartabiliriz.

⁵ Kaşgari, *a.g.e.*, s. 80-82; Kuropatkin, *a.g.e.*, s. 86; Valihanov, *a.g.e.*, s. 127-128.

⁶ Baytur, *a.g.e.*, s. 274.

⁷ Aynı eser., s. 281.

hocamız var,¹ başka hocaya ihtiyacımız yok” diyerek Danyal Hoca'nın şehre girmesine izin vermemiştir. Bunun üzerine Kırgızlar Danyal Hoca'yı Yarkend'e götürmüştür.² Danyal Hoca'ın gelmesiyle İshakiyye tarafını tutan Kırgızlar biraz olsun rahatlamış; hatta Kaşgar'ın yönetimi Kırgızların eline verilmiştir.³

İki cemaat arasındaki kanlı savaşların sonucunda Yarkend Hanlığı çöküş sürecine girmiş, hanlık bu süreçte birçok bölgesel yönetime ayrılmıştır. Kaşgar'da kalan Afak Hoca'nın torunu Ahmed Hoca Kaşgar karahanı Kırgız Arzu Muhammed Bek ile şehir valisi Kırgız Carub Bek'i kendi tarafına çekmeyi başararak, Yarkend'e saldırmaya ikna etmiştir. Bu arada Yarkend'de bulunan Danyal Hoca, Afak Hoca'nın oğlu Mehdi'yi yanına alarak bilinmeyen nedenlerle Hindistan'a giden Muhammed Mumin Han'ın yerine Kırgız-Kazak hanı Haşim/Eşim Han'ı yanına çağırarak yönetimi onun eline vermiştir.⁴

Yarkend'e saldıran Arzu Muhammed Bek ve Carub Bek'in ordusu Haşim Han tarafından geri püskürtülmüştür. Bu savaşta Afakiyye tarafındaki Kırgızlar ağır kayıplar vermiştir. Kaşgar şehrinin valisi Carub Bek bu savaşta hayatını kaybetmiştir.⁵

Görüldüğü üzere Afakiyye ve İshakiyye cemaatlerinin arasındaki kanlı savaşlardan Kırgızlar da çok etkilenmiştir. Hatta kendi aralarında ikiye ayrılmış; Kaşgar ve etrafındaki Kırgızlar arasında Afakiyye cemaati etkiliyken, Yarkend ve etrafında İshakiyye cemaati etkiliydi. XVIII. asrın birinci yarısında Yarkend Hanlığı çöküş sürecine çoktan girmiş ve Cungar Hanlığına yarı bağlı devlet haline gelmiştir. Ancak Cungar Hanlığındaki taht kavgasını fırsat

¹ Burada Yahya Hoca'nın oğlu, Afak Hoca'nın torunu Ahmed Hoca'dan söz edilmektedir. Bkz.: Salahetdinova, M. A., *Soçineniye Muhammed-Sadık Kaşgari “Tazkira-i-hodjagan” kak istoçnik po istoriyi kirgizov*, İzvestiye AN Kirgizskoy SSR, C. I, 1. Baskı, Frunze 1959, s. 101.

² Kaşgari, *a.g.e.*, s. 91.

³ Abdallah Han (1638-1660) büyük şehirlerin yönetimi Kırgızların eline verdiği bilinmektedir. Örneğin Koysarı Biy'i Kaşgar'a, Çerikçi Biy'i Bügür'e, Allayar Biy'i Hoten'e vali olarak taint etmiştir. (Bkz.: Baytur, s. 259). Kaşgar valisi Koysarı Biy'in İshakiyye taraftarı olduğu bilinmektedir. (Bkz.: Asanov, Emil, *Kırgız Tarihi, Kısaça entsiklopediya*, Bişkek 2003, s. 111; Eserin elektronik versiyonundan yararlanıldı.

<http://www.bizdin.kg/ru/книги/books/history/item/256-кыргыз-тарыхы-боюнча-кыскача-энциклопедия> indirme tarihi 22.07.2015). Hoca Danyal Kırgız Arzu Muhammed Bek'i Kaşgar'ın karahanı, Kırgız Carub Bek'i ise şehrin valisi yapmıştır. Bkz.: Tarih-i-Kaşgar, s. 222; Kaşgari, *a.g.e.*, s. 91.

⁴ Kaşgari, *a.g.e.*, s. 91; Valihanov, *a.g.e.*, s. 128.

⁵ Kaşgari, *a.g.e.*, s. 92-93.

bilen Danyal Hoca'nın oğlu Yusuf Hoca (İshakiyye), 1754-1755 senesinde Cungarlara karşı savaş başlatmıştır. Bu savaşa destek vermeleri için Andican Kırgızlarına ve Kuşçu kabilesinin önderi Kemal Şucauddin Bahadır lakabıyla bilinen Kubat Biy'e mektup yazıp, elçi göndermiştir.¹ Çok geçmeden Yusuf Hoca vefat etmiş ve Andican'dan gelen Kubat Biy, Kırgız Omor Mirza'nın başında bulunduğu Toguz Kıpçak, Sarı Kalpak, Nayman, Çon Bağış, Mönkö gibi Kırgız kabileleri Burhaneddin Hoca'nın tarafına geçmiştir.² İshakiyye ordusunun çoğunluğunu oluşturmaları nedeniyle Kırgızların karşı tarafa geçmesinin ardından İshakiyye ordusu gücünü kaybetmiş ve mağlubiyet kaçınılmaz hale gelmiştir.³

XVII-XVIII. asırlarda Orta Asya'da etkili olan Cungar Hanlığı'na Çin İmparatorluğu tarafından son verilmesi (1755-1757); 1758 senesinde Burhaneddin Hoca kardeşi Cihan Hoca'yla birlikte Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için Çin İmparatorluğuna karşı ayaklanması ve bu ayaklanmanın bastırılmasıyla birlikte Doğu Türkistan artık Çin İmparatorluğu'na tamamen bağlanmış ve Afakiyye tüm gücünü kaybetmiştir.⁴

1816 senesinde İshakiyye cemaatinden olan Ziyuddin, Turdumamat Biy'in başında bulunduğu Kırgızların desteğiyle Çin İmparatorluğu'na karşı ayaklanma başlatmıştır. Bu ayaklanma Çin askeri tarafından bastırılmış, Ziyuddin ile Turdumamat Biy idam edilmiştir.⁵

1820 senesinde Burhaneddin Hoca'nın torunu Cihangir Hoca (Afakiyye) Kırgızların Çon Bağış kabilesinin önderi Surançı Biy'in desteğiyle Çin yönetimindeki Kaşkar'a saldırmıştır. Çin kaynaklarında bu ayaklanmaya "Surançı Burut'un Ayaklanması" denilmektedir.⁶

¹ Aynı eser, s. 174-175.

² Kaşgari, *a.g.e.*, s. 193; 195; 200-202; Valihanov, *a.g.e.*, s. 133.

³ Baytur, *a.g.e.*, s. 286; Yusuf Hoca'nın ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Abdulla Hoca, kardeşi Mumin Hoca ve yeğeni Yahya Hoca direnişe devam ettilerse de, bu mücadelenin sonucunda İshakiye cemaati yenilgiye uğramış ve Kaşgar'ı terketmek zorunda kalmıştır. Bkz.: Kaşgari, *a.g.e.*, s. 196 vd.

⁴ Son Cungar hanı Amursana 1755 senesinin sonlarına doğru Çin İmparatorluğuna karşı ayaklanmış ve bu ayaklanmada Burhaneddin Hoca'nın kardeşi Cihan Hoca Amursana'ya destek vermiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan ayaklanmadan sonra Cihan Hoca kardeşi Burhaneddin Hoca'ya gelip sığınmış ve onu Çinlilere karşı savaşmaya ikna etmiştir (Bkz.: Baytur, 287-288;). Burhaneddin Hoca ve Cihan Hoca'nın ayaklanması 1758 yılında Çin askeri tarafından bastırılmış ve Afakiyye cemaatinden sadece Burhaneddin Hoca'nın küçük yaştaki oğlu Sarımsak Hoca kurtulmuştur. Bkz.: Valihanov, *a.g.e.*, s. 136.

⁵ Kuropatkin, *a.g.e.*, s. 113; Valihanov, *a.g.e.*, s. 140; Baytur, *a.g.e.*, s. 301-302.

⁶ Valihanov, *a.g.e.*, s. 141; Asanov, *a.g.e.*, s. 208.

Doğu Türkistan halkından destek alamayıp geri çekilmek zorunda kalan Cihangir Hoca, Narın bölgesine gelerek oradaki Sayak kabilesinin önderleri Atantay ile kardeşi Taylak'ın¹ (1796-1838) yanında bir süre kalmıştır. Cihangir Hoca'nın Kırgızların Sayak, Basız, Kaba vs. kabilelerinin desteği ile Doğu Türkistan'a bir kaç sefer düzenlediği bilinmektedir. 1828'de Doğu Türkistan'da tekrar ayaklanan Cihangir Hoca'yı bahsi geçen Kırgız kabileleri de desteklemiştir.

Hokand Hanlığı'ndaki siyasi istikrarsızlıktan faydalanan Afakiyye cemaatinden olan Hocalar, 1847 senesinde Kaşgar'a tekrar saldırmıştır. Bu olay, Afakiyye'den olan yedi hoca tarafından başlatıldığı için “Yedi Hoca Ayaklanması” olarak bilinmektedir. “Yedi Hoca”nın askerinin yarısından fazlası Kırgızlardan oluşmaktaydı.² 1847'den 1857 senesine kadar Afakiyye Hocalarının Kaşgar'a düzenlediği seferlerde günümüzdeki Kırgızistan'ın Narın ilinde yaşayan Kırgız kabilelerinin tamamı onlara hep destek vermişlerdir.³

Bundan sonraki dönemlerde Çin baskısı altında kalan Doğu Türkistan'da Hocalar eskisi kadar etkili olamamışsalar da, Doğu Türkistan ile sınır olan bugünkü Kırgızistan'ın Narın bölgesinde Nakşibendilik etkisini korumuştur. Özellikle de Afak Hoca Kırgızlar arasında önemli bir dini şahsiyet olarak görülmüştür. XIX. asrın sonu, XX. asrın başlarında Narın bölgesinde bir cami yaptıran kabile önderi Çoko, yardımcısı Çodu'yu Afak Hoca'nın türbesini ziyaret etmesi için önce Kaşgar'a göndermesi, ardından da caminin imamı olarak görevlendirmesi⁴ bunun en güzel örneğidir. Ayrıca bu dönemde

¹ Taylak Rıskul Oğlu Kırgızların Sayak kabilesinin önderi. Cihangir Hoca'ya katılıp Çin yönetimindeki Doğu Türkistan topraklarına birkaç kez sefer düzenlemiştir. Cihangir Hoca'ya destek veren Kırgızları bozğuna uğratmak ve önderlerini yakalamak için Çin İmparatorluğunun Doğu Türkistan yöneticisi tarafından Bayan Batu adındaki komutanı 500 askeriyile Taylak'ın köyüne gelmiştir. Kendisi yokken köyü talan eden Çinliler 100'den fazla kişiyi de öldürmüştür. Bunun haberini alan Taylak komşu köylerden adam toplayıp Çin askerini kuşatmıştır. Rivayetlere göre sadece bir tane Çin askeri kurtulmayı başarmıştır. Ayrıca Hokand Hanlığına karşı direnişiyle de bilinmektedir. Taylak'ın sürekli direnişiyle karşı karşıya kalan Hokand Hanlığı, onu öldürmek için tabip sıfatında Kör Akim adlı bir ajan göndermiştir. Üç sene kadar kalan Kör Akim, 1938 senesinde hastalanan (soğuk algınlığı) Taylak'ı kafasından kan alarak tedavi edeceğim diye zehirli neşteri burnuna saptamıştır ve bunun sonucunda Taylak hayata veda etmiştir. Bkz.: Asanov, *a.g.e.*, s. 61, 212.

² Kuropatkin, *a.g.e.*, s. 120.

³ Valihanov, *a.g.e.*, s. 148-156.

⁴ Bayaliyeva, *a.g.e.*, s. 37.

bölgede ortaya çıkan “Alka” (?) adlı sufi yapılanmadan da söz edilmektedir. Bu sufi grubun üyeleri toplanıp zikir yaptıkları ve sufilerin eserlerini okudukları kaydedilmiştir.¹ Bu grubun 1946 senesinde bile varlığını sürdürdüğüne dair deliller mevcuttur.² Söz konusu sufi yapılanmanın Nakşibendiliğin Afakiyye koluna bağlı bir cemaat olduğu muhtemeldir.

Nakşibendiliğin Kırgızlar arasındaki etkisini Hokand Hanlığı döneminde daha da arttığını görmekteyiz. Hokand Hanlığı Kırgızistan’ın çeşitli bölgelerinde Söpu-Korgon, Kırgız-Korgon, Daroot-Korgon, Kurtka, Bişkek, Çaldıvar, Kara-Balta, Tokmok, Karakol vs. kaleleri yaptırarak bir yandan yönetimini sağlamlaştırmayı, diğer yandan da Nakşi şeyhleri aracılığıyla halkı dindarlaştırmayı hedeflemiştir. Bugünkü Kırgızistan’ın güneyinde daha etkili olan Nakşibendilik, XIX asrın birinci çeyreğinde Kırgızistan’ın kuzey bölgesinin ara sıra Hokand Hanlığı’nı tanınmasıyla birlikte bu bölgede de faaliyetlerine hız vermiştir.³

Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin 16 Temmuz 1874 tarihli sayısında basılan bir makaleden, ülkenin kuzey bölgesinde Nakşibendiliğin faaliyetlerine ilişkin genel bir tablo çıkarmak mümkündür. Buna göre günümüzdeki Cayıl ilçesinde çoğunluk olarak yaşayan Solto kabilesi, Namangan şehrinde oturan Seyitkazi adlı şeyhin; Suusamır vadisinde yaşayan Kırgızlar bugünkü Özbekistan’ın Margelan uezdinin (il) Fayzabad köyünde oturan İskender adlı şeyhin müridleri olmuşlardır. İskender’in ölümünden sonra onun yerine geçen Madali İşan Kırgızlar arasında Nakşibendi tarikatının en çok itibar gören şahsiyetlerinden olmuştur.⁴ Step Genel Valiliği’nin 12 Aralık 1891 tarihli raporu ise, Hokand Hanlığı döneminde Pişpek bölgesinin Kırgızları Namangan’da oturan Nakşi şeyhi İmanhan’ın müridleri olduğunu belirtmektedir.⁵

1898’de Çarlık Rusyasına yönelik başlatılan ve “Andican Ayaklanması” olarak tarihe geçen isyanda Madali İşan’ın başını çektiği birçok Kırgız “müridin” yer alması, Nakşibendiliğin Kırgızlar arasında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede

¹ Bayaliyeva, a.g.e., 27-28.

² Abramzon, 1946 senesinin yaz aylarında bugünkü Kırgızistan’ın Narın iline bağlı Aktalaa ilçesinde Alka grubunun üyelerine rastladığını aktarmaktadır. Abramzon, S. M., “Tyan-Şanskaya ekspeditsiya”, *Kratkiye soobşeniya İnstituta istorii i etnografii AN SSSR*, C. IV, Moskva-Leningrad, 1948, s. 72; Petraş, a.g.e., s.86.

³ Mambetaliyev, 1972, s. 29.

⁴ Aynı eser, s. 26-27

⁵ Bayaliyeva, a.g.e., s. 27.

ayaklanmaya katılanların yarısından fazlasının Kırgız olduğunun altı çizilmelidir.¹ Andican ayaklanmasında Kırgız önderlerinden Çıybıl Abdilla Uulu (1870-1908), Ömürbek Datka Bekmurat Uulu, Ziyauddin Maksım gibi Kırgız önderleri ayaklanmanın başında bulunmuşlardır. Kırgız halk ozanı Toktogul Satılğanov (1864-1933) da aynı davayla yargılanıp Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Bahsi geçen ayaklanmayı sadece Nakşibendi şeyhlerine atfetmek doğru olmaz. Söz konusu halk ayaklanmasında sadece dini değil (Nakşibendilik), aynı zamanda sosyo-ekonomik nedenler de etkili olmuştur.

1904 senesinde bugünkü Özbekistan ile Kırgızistan sınırlarında bulunan Vuadil köyüne giden Rus subayı Parfentyev, Alay vadisinin Rang Köl, Şor Köl bölgelerindeki Kırgızlar ile Murgab'taki Kırgızların, Hocent'te oturan Nakşi şeyhinin Vuadil köyündeki halifesi Mirza Abdullah'ın müridleri olduğu bilgilerini aktarmaktadır.²

Mambetaliyev, iki cemaat arasındaki savaşta babası İshakiyye şeyhi Hasan Hoca'nın müridi olan Kubat Biy'in Yusuf Hoca'nın daveti üzerine gelmesi³ ve daha sonra diğer Kırgız kabileleri ile birlikte Burhaneddin Hoca'nın başını çektiği Afakiyye tarafına geçmesi,⁴ özellikle Muhammed Sadık Kaşgari eserinde Kırgızları (Afakiyye'nin tarafına geçmesinden sonra) kafir olarak görmesini delil göstererek, onların siyasi çıkarlar doğrultusunda davrandığı şeklinde yorumlamıştır. Ona göre Kırgız yöneticileri, siyasi-ekonomik çıkarları için şeyhlerin otoritesini kullanmayı amaçlayarak mürid olmuştur.⁵

Sovyetlere karşı direnen *Basmacılar Hareketi*'ne de Nakşi şeyhlerinin destek verdiği bilinmektedir. Basmacılar'ın en çok faaliyet gösterdiği bölgenin bugünkü Kırgızistan'ın güneyi olduğu göz önünde

¹ Ayaklanmaya katılmakla suçlanarak yargılanan 417 kişinin 257'si Kırgız idi. Bkz.: Asanov, *a.g.e.*, s. 16; Başka bir veriye göre yargılanan 208 kişinin 136'sı Kırgız idi. Bkz.: *İstoriya narodov Uzbekistana*, ed.: S. V. Bahruşina vd., C. II, İzdatelstvo AN UzSSR, Taşkent 1947, s. 368; 1898 senesinde Orta Asya'yı gezen Rus gezgini Golovnina Oş şehrindeki hapisanede Andican Ayaklanması'na katılanların diğer mahkumlardan ayrı tutulduğunu ve onların çoğunun Kırgız olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Golovnina, Yu. D., *Na Pamirah. Zapiski Russkoy puteşestvennitsi*, Kuinerev i K°, Moskva 1902, s. 55

² Mambetaliyev, Satıbalı, *Kırgızstandağı Musulman Sektaları*, Kırgızistan Basması, Frunze 1966, s. 44.

³ Kaşgari, *a.g.e.*, s. 174-175.

⁴ Aynı eser, s. 195.

⁵ Mambetaliyev, 1972, s. 26-27.

bulundurulursa, Basmacılar'a katılan Kırgızlar üzerinde Nakşibendiliğin etkisinden söz edilebilir.

Bugün Kırgızistan'ın bazı bölgelerinde Türkiye, Çin, Özbekistan ve özellikle Tacikistan merkezli bazı tasavvuf grupları bulunmaktadır. Oş ve Celalabad bölgelerinde Özbek asıllı bazı şeyhlerin faaliyetleri söz konusu olmakla birlikte bunların etkisi yerel kalmış ve geniş kitlelere taşınabilme imkanı bulamamıştır.

Günümüzde Kırgızistan topraklarında Nakşibendi şeyhleri Kazakistan'lı Nasiruddin İşan Baba ile Tacikistanlı Şeyh Hikmetullah'ın ekollerinin faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Kırgızistan'daki temsilcileri tarafından sohbetler yapılmaktadır.¹

Nakşibendiliğin Kırgız Kültüründeki Etkisi

Nakşibendilik, Kırgız kültüründe derin bir izler bırakmıştır. Kırgız sözlü kültürünü oluşturan destanlarda, deyimlerde, şiirlerde ve atasözlerinde Nakşibendiliğin etkisine yoğun bir şekilde rastlamak mümkündür. Örneğin, Nakşibendi tarikatının kurucusu Bahauddin Nakşibendi'nin adı *Manas Destanı*'nda birçok yerde geçmektedir. Destanda, düşmana karşı sefere çıkıldığında, düşman ile düelloya çıkıldığında, düşman tarafından kuşatıldığında Bahauddin Nakşibendi'den istimdad edilerek dua edilmektedir. Ayrıca buğday eken ve Manas'ın bol hasat almasına vesile olan çiftçilerin piri şeklinde de zikredilmektedir.²

Manas Destanı'nda Afak Hoca'nın ismine de rastlanmaktadır. Sayakbay Karalayev'in versiyonunda Afak Hoca sabah namazını kıldırırken, yiğidi Çubak'ın Çin hanı Neskara ile birlikte kırk beyini tutsak alıp geldiğini gören Manas şöyle seslenir:

" <i>Appak Koco – Aykoco</i>	Afak Hoca – Aykoco
<i>Kerelenip kalasın</i>	Fazla uzatıyorsun
<i>Keçke okuu salasın...</i> " ³	Uzun-uzun okuyorsun

Bunun yanı sıra destanda Afak Hoca'nın torunu Cihangir Hoca'nın ismi de geçmektedir. Destanın Sagımbay Orozbekov tarafından söylenen versiyonunda Hz. İsa'nın hizmetinde kırk sene bulunan Cihangir Hoca onun duasını aldıktan sonra Hz. Muhammed ile görüşüp onun da duasını alır. 850 yıl yaşayan Cihangir Hoca oğlu Bilerik dünyayı gezerken Neskara'nın⁴ eline tutsak düşer ve oğlu

¹ Bkz.: Göktaş, Vahit, "Kırgızistan'da Tasavvufi Durum", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 54, S. 2 (2013), s. 165.

² Aliyev, S., "Baabedin", *Manas Entsiklopediyası*, C. I, Bişkek 1995, s. 115.

³ Karalayev, Sayakbay, C. II, s. 155.

⁴ Destanda bazen Mançuların, bazen de Çinlerin hanı olarak geçer. Bkz.: Aliyev, S., "Neskara", *Manas Entsiklopediyası*, C. II, , Bişkek 1995, s. 123-124.

zindana atılır. Yedi sene oğlunu kurtarması için Allah'a dua eden Cihangir Hoca'ya Hızır aleyhisselam gelip, Koşoy Han'a¹ gitmesini söyler. Cihangir Hoca'nın isteği üzerine Koşoy Han Doğu Türkistan'ın Hoten, Kaşgar, Yarkend gibi şehirlerini ele geçirip, Cihangir Hoca'nın oğlu Bilerik'i kurtarır.² Koşoy Han tarafından kurtarılan Bilerik babasına giderken tekrar yakayı zindana konulur. Orada Arsalan Han'ın kızı Nurgusar'la birbirlerine aşık olup evlenirler.³

Muhammed Sadık Kaşgari'nin *Tezkire-i Azizan* kitabında yer alan kayıtlara göre İshakiyye cemaatinden Ubeydullah Hoca'nın oğlu Danyal Hoca'nın Cungarların elinde rehin olarak tutulması ve kurtarılması, ayrıca bir Cungar kız ile evlenmesi de söz konusudur.⁴

Bu bilgiler ışığında, Kırgızlar arasında faaliyet gösteren Nakşibendi şeyhlerinin ve yaşanan olayların daha çok Cihangir Hoca çerçevesinde sunulduğunu görüyoruz. Daha önce belirtildiği üzere, Cihangir Hoca'nın Narın bölgesindeki Kırgız kabilelerinin arasında kaldığı ve bu kabilelerin desteğiyle Çin yönetimindeki Doğu Türkistan'a birkaç defa sefer düzenlediği de hatırdta tutulduğunda, Nakşibendi şeyhlerinin birçoğunun destanda Cihangir Hoca tiplmesiyle yer aldığı sonucuna ulaşılabilmektedir.

Destandaki bu motifleri *Ziayu'l-Kulub*, *Calis-i-Muştafin*, *Tazkira-i-Hacegan* eserlerindeki veriler ile karşılaştırdığımızda, Cihangir Hoca'nın Kırgızların desteğiyle XIX. asrın birinci yarısında Çin İmparatorluğunun yönetimi altında bulunan Doğu Türkistan'a düzenlediği seferler doğrulanmaktadır.

Sufiler aracılığıyla Bahauddin Nakşibendi'nin adı Kırgızlar arasında geniş kitleler tarafından tanınmıştır. Nakşibendi'ye adak kurban kesmeleri ve sofraya yaymaları, söz konusu tarikatın tesirleriyle olmuştur.⁵

Sonuç

Abdulhalik Gucduvani'nin kurduğu Hacegan yolunun bir devamı olarak, Buharalı Bahauddin Nakşibendi (ö.791/1389) tarafından kurulan Nakşibendilik, XIV. asırda Kırgızlar arasında

¹ Destanın asıl kahramanlarının birisi olan Koşoy, halk tarafından sevilen, bilgi sahibi, akıllı birisi olarak takdim edilir. Bkz.: Sarıpbekov, R, "Koşoy", *Manas Entsiklopediyası*, C. I, Bişkek 1995, s. 324-328.

² Sarıpbekov, R, "Caanger Koco", *Manas Entsiklopediyası*, C. I, Bişkek 1995, s. 192.

³ Sarıpbekov, R, "Bilerik", *Manas Entsiklopediyası*, C. I, Bişkek 1995, s. 146-147.

⁴ Kaşgari, *a.g.e.*, s. 94-95.

⁵ Karasayev, 1982, s. 55; Asanov, *a.g.e.*, s. 27.

yayılmaya başlamıştır. İç anlaşmazlıklardan dolayı İshakiyye ve Afakiyye olarak iki kola ayrıldıktan sonra tarikatın Kırgızlar arasındaki faaliyetleri söz konusu cemaatler tarafından devam ettirilmiştir.

İlk başlarda Kırgızlar arasında İslamiyeti yayma (veya sağlamlaştırma) amacıyla olan Nakşibendi şeyhleri, daha sonraki dönemlerde İshakiyye ve Afakiyye olarak iki cemaate ayrıldıktan sonra her cemaat kendine taraftar çekme gayreti içine girmiştir. İncelediğimiz kaynaklardan hareketle hem İshakiyye hem de Afakiyye'nin, siyasi yönü ağır basan cemaate dönüştüğünü ve birbirleriyle iktidar kavgasına girdiğini söylemek mümkündür. Bu durumdan ister istemez Kırgızlar da etkilenmiştir. Kırgızların bir kısmının Afakiyye'nin, bir kısmının da İshakiyye'nin yanında yer alması, bazen de saf değiştirmeleri, devlet bürokrasisinde yüksek konumlarda bulunmaları gibi dini nedenlerden daha ziyade siyasi çıkarları ön planda tuttuklarına işaret etmektedir. İki cemaatin iktidar kavgasına girdiği bir dönemde Kırgızların bu cereyandan dışarıda kalması mümkün değildi ve onların da tıpkı tarikat şeyhleri gibi siyasi çıkarları için hareket etmeleri anlaşılabilir bir durumdur.

Nakşibendilik tarikatı Kırgızların İslam anlayışı başta olmak üzere edebiyatına ve kültürüne de etki etmiştir.. Kırgız sözlü kültürünü oluşturan destanlarda, deyimlerde, şiirlerde ve atasözlerinde Nakşibendiliğin etkisine yoğun bir şekilde rastlamak mümkündür.

Kırgızistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra Nakşibendilik tarikatı da faaliyetlerini canlandırmıştır. Günümüzde Kırgızistan'da Nakşibendi cemaatlerinin faaliyet gösterdikleri bilinmektedir.

Kaynakça

- Muminov, Aşirbek, “Maverannahrskaya şkola fıkhı”, *Obşestvenniye nauki v Uzbekistane*, S. 10 (1990).
- Abaşın, Sergey, “Burhaniddin Kılıç: uçeny, pravitel, çudotvoretz?”, *Podvijniki İslama (Kul't svyatih i sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze)*, Vostochnaya Literatura Yay., Moskva 2003;
- Narınbayev, A, İ, “Reaktsionnaya Rol Süfizmı v Vostochnom Turkestane”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7 (2003).
- Şaraf al-Zaman Tahir al-Marvazi, “Glava o tyurkah”, *Trudı Sektora Vostokovedeniya*, çev.: V. Hrakovskiy, C. I, AN KazSSR, Alma-Ata 1959.
- Bartold, V. V., “Rabotı po İstočnikovedeniyu”, *Soçineniya*, C. VIII, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1973.
- Bartold, V.V., “Ulugbek i ego vremya”, *Soçineniya*, ed.: Gafurov B. G., C. II, 2. kitap, Nauka, Moskva, 1964.

- Babadjanov, Bahtiyar, “Muhammed Kazi”, *İstoriya İslama na territorii bivşey Rossiyskoy imperii*, ed.: Prozorov, S. M., Vostoçnaya Literatura, C.I.
- Aksikendi, Seyfeddin, *Tarihtardın Cıynagı*, çev.: Dosbolov, M., Sooronov, O., “Akıl”, Bişkek 1996.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, çev.: Osman Karatay, Selenge Yay., İstanbul, 2006.
- Bayaliyeva, T., *Religioznye perejitki u Kirgizov i ih preodoleniye*, İzdatelstvo “İlim”, Frunze 1981, s. 23-24.
- Muhammed Sadık Kaşgari, “Tazkira-yi Azizan”, *Kazakistan Tarihi Turalı Türki Darektemeler*, çev.: A. Ş. Nurmanova, C. IV, “Daik-Press”, Almatı 2006.
- “Ziyaul-Kulub”, *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, ed.: V. A. Romodin, İzdatelstvo “Nauka”, Moskva 1973.
- Mevlana Pir-i Buhara, “Calis-i Muştakin”, *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, ed.: V. A. Romodin, İzdatelstvo “Nauka”, Moskva 1973.
- “Rafiku’t-Talibin”, *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, ed.: V. A. Romodin, İzdatelstvo “Nauka”, Moskva 1973.
- Baytur, Anvar, “Tyan-Şan Kirgızdarı”, *Kirgızdar*, yay.haz.: Keneş Cusupov, C. I, Kirgızstan Basması, Bişkek 1993.
- Baytur, Anvar, “Tyan-Şan Kirgızdarı”, *Kirgızdar*, yay.haz.: Keneş Cusupov, C. I, Kirgızstan Basması, Bişkek 1993.
- Valihanov, Çokan, *Sobraniye soçineniy*, C. III, Alma Ata 1985.
- “Tarih-i Kaşgar”, *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, ed.: V. A. Romodin, İzdatelstvo “Nauka”, Moskva 1973.
- Salahetdinova, M. A., *Soçineniye Muhammed-Sadık Kaşgari “Tazkira-i hodjagan” kak istoçnik po istoriyi kirgizov*, İzvestiye AN Kirgizskoy SSR, C. I, 1. Baskı, Frunze 1959..
- Asanov, Emil, *Kirgız Tarihi, Kısaça entsiklopediya*, Bişkek 2003.
- Kuropatkin, A. N., *Kaşgariya*, Tipografiya V. S. Balaşeva, Peterburg 1879.
- Abramzon, S. M., “Tyan-Şanskaya ekspeditsiya”, *Kratkiye soobşeniya İnstituta istorii i etnografii AN SSSR*, C. IV, Moskva-Leningrad, 1948.
- Petraş, Yu, *Ten srednevekoviya*, İzdatelstvo “Kazahstan”, Alma-Ata 1981.
- Mambetaliyev, Satıbaldı, *Sufizm cana anın Kirgızstandağı ağımdarı*, Kirgızstan Basması, Frunze 1972.
- İstoriya narodov Uzbekistana*, ed.: S. V. Bahruşina vd., C. II, İzdatelstvo AN UzSSR, Taşkent 1947.
- Golovnina, Yu. D., *Na Pamirah. Zapiski Russkoy puteşestvennitsı*, Kuinerev i K°, Moskva 1902.
- Mambetaliyev, Satıbaldı, *Kirgızstandağı Musulman Sektaları*, Kirgızstan Basması, Frunze 1966.
- Göktaş, Vahit, “Kirgızistan’da Tasavvufî Durum”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 54, S. 2 (2013).

Теология факультетинин илимий журналы 22-саны 2017

- Aliyev, S., “Baabedin”, *Manas Entsiklopediyası*, C. I, Bişkek 1995.
Aliyev, S., “Neskara”, *Manas Entsiklopediyası*, C. II, , Bişkek 1995.
Sarıpbekov, R, “Koşoy”, *Manas Entsiklopediyası*, C. I, Bişkek 1995.
Sarıpbekov, R, “Caanger Koco”, *Manas Entsiklopediyası*, C. I, Bişkek 1995.
Sarıpbekov, R, “Bilerik”, *Manas Entsiklopediyası*, C. I, Bişkek 1995.